

POMOGÁTS BÉLA

Temetetlen halott

A NYIRŐ-TEMETÉS TANULSÁGAI

A mögöttünk maradt hónapokban egyre-másra robbantak ki a viták Nyirő József – közelebről az író újratemetése – körül. Midőn a politikai vezetés bejelentette, hogy az 1953. október 16-án Madridban elhunyt és néhány nappal később a spanyol királyok nevezetes rezidenciájának: Escorialnak a temetőjében nyugalomra helyezett író hamvait szülőföldjén, közelebről a székelyudvarhelyi sírkertben kívánja elhelyezni, máris megkezdődött az időnként igen éles vita arról, vajon ez az aktus megengedhető-e. Az udvarhelyi (vagy kolozsvári) temetés ügyében különben maga az író végakarata rendelkezett – a Rómában megjelent Katolikus Szemle 1953. 4. számában közreadott *Nyirő József fohásza a magyarságért* című testamentumban a következők olvashatók: „Tégy velem, amit jónak látsz, de áldd meg ezeket a magyarokat, és minden magyarokat, fizess meg nekik bőségesen, mindig rajtuk és sorsukon legyen a szemed. [...] Értük legyen minden gyötrődésem, és elviselni négy embernek is sok szenvedésem... Ha testemet nem is, de legalább lelkemet vidd haza a házsongárdi vagy udvarhelyi temetőbe, vagy terítsd le az áldott földön, hogy attól is nőjön a fű, szebbüljön a virág...” Ennek a végakaratnak a betöltése igen hosszú időn át szinte szóba sem került, és talán szerencsésebb lett volna az, ha Nyirő József hamvait nagyjából a romániai rendszerváltozás utáni esztendőkből, tehát a kilencvenes években helyezik Erdélyben örök nyugalomra – és persze kisebb kifejezetten politikai (aktuálpolitikai) hangoskodás nélkül.

Korábban ugyanis több jel mutatott arra, hogy Nyirő József helyfoglalása az irodalmi emlékezetben és kánonban nem okozhat különösebb politikai megrázkódtatást, és nem mérgezhetheti el a különben is mindig igen törékeny magyar-román kapcsolatokat. A mögöttünk álló évtizedekben műveinek két sorozata is a közönség elé került, az egyik a debreceni Csokonai, majd a budapesti Szukits, később a Kairosz könyvkiadók, a másik a csíkszeredai Pallas-Akadémia kiadó jóvoltából, és ezeken a sorozatokon kívül is jelentek meg Nyirő-kötetek. Mindkét könyvsorozat az írói munkásságot magasra értékelő bevezető tanulmányok vagy utószavak kíséretében (a debreceni sorozat első kötetét, az *Isten igájában* című regényt magam, a már Budapesten közre adott köteteket Medvigy Endre látta el ilyen tanulmánnyal, majd a csíkszeredai kiadványokhoz Marosi Ildikó és ugyancsak magam írtunk magyarázó-értékelő utószavakat). Akkor a bukaresti kormányzatnak egy szava sem volt ebben az ügyben, mi több, azt is szó nélkül elviselte, hogy az írónak szülőfalujában, Székelyzsomborban 2004. július 18-án szobrot állítsanak, ezen ugyancsak én mondtam az ünnepi beszédet, szerepet vállalt a község polgármestere, katolikus, evangélikus és (emlékezetem szerint) román ortodox lelkésze, és igen sok ottani és környékbeli lakos, közöttük románok is, ugyanis a korábban magyar és szász lakosságú falu időközben elveszítette németajkú lakosságát, helyükbe románok és cigányok költöztek, nekik sem volt kifogásuk az ellen, hogy a községben napvilágot látott író emlékét egy szobor örökítse meg.

Közel egy évtized múltán szeretnék idézni a szoboravatáson elhangzott szavaimból annak bizonyosságaként, hogy akkor és ott mindez nem okozott semmiféle ellenkezést. Nos: „a >sorsvállaló< írók közé tartozott Székelyzsombor szülötte is, aki mindig vállalta azokat a terheket, amelyeket az erdélyi magyar írónak viselnie kell, és mindig eleget tett annak a küldetésnek, amely a népe sorsáért felelős írónak jutott. Nyirő József munkásságát mindig ez a magasabb rendű küldetéstudat és ennek szigorú erkölcsisége szabta meg. Nem pusztán írástudó kívánt lenni, hanem erdélyi írástudó, aki népének, közelebbről a székely-magyar népnek a történelmi sorsát kívánja megörökíteni: ennek a népnek a hiteles krónikása volt, nemcsak odahaza Erdélyben, hanem kényszerű emigrációjában is. A krónikaíró hagyományos felelősségtudata jelölte ki az utat, amelyet bejárt, s ha irodalmunkat a nemzeti élet krónikásának (is) tekintjük, méghozzá olyan krónikásnak, aki a magyar élet változatairól ad hiteles beszámolót, és elkészíti ennek az életnek a kulturális, mondhatnám így is: >lelki< térképét, akkor kétségtelen, hogy – Tamási Áron mellett –, Nyirő József volt az, aki maradandó képekben mutatta be a székely nép életét, történetét, hagyományait, észjárását és lelkeségét.”

Nyirő József irodalomtörténeti, kritikai és olvasói befogadása azóta (tehát a kilencvenes évek végétől kezdve) szinte töretlenül haladt előre – ezt a máskülönbben természetesnek mondható – folyamatot zavarta meg most az újratemetése körül kialakult polémia, mondhatnám így is: „háború”. Számomra az jelenti a leginkább szomorú tapasztalatot, hogy ebben a szellemi-politikai hadjáratban szinte szerepet sem kapott az a máskülönbben megkerülhetetlen tényező, hogy Nyirő mégiscsak író volt, és emberi világát, személyiségét, erkölcsi karakterét mindenekelőtt írói munkássága, szépirodalmi művei nyomán lehet (kell) megítélni, és nem politikai helykeresése és nyilatkozatai nyomán. Különbben ez a valóban elfogadhatatlan és kárhoztatható politikai szerepvállalás a hazai szélsőjobboldalra igen sokat rontott az író megítélésében, és ez okozta azt, hogy most – erdélyi újratemetése körül – nem csak felerősödtek a Nyirő József körüli viták, hanem időnként szinte eszeveszettekké váltak, és jóformán lehetetlenné tették azt, hogy az író józan irodalomtörténeti megítéléshez jusson.

Abban, hogy Nyirő József életműve, de inkább élete és közéleti tevékenysége (minthogy a művek vizsgálatától és értékelésétől, egy írószövetségi tudományos konferencia kivételével, általában tartózkodott a kialakult politikai háború) ilyen mértékben megmozgatta a magyar, az erdélyi magyar és a román közéletet, természetesen magának az írónak is mindenképpen kritikailag értelmezhető szerepe (és felelőssége) van. Miután az író a húszas és harmincas években szinte maradéktalanul vállalta az Erdélyi Helikon körül tömörült írástudók, a Kemény János marosvécsi várában szerveződő helikonista íróközösség transzilvánista eszményeit, a negyvenes években mintha feladta volna ezeket a korábban követett ideálokat. Nyirő József nem volt „politikus alkat”, aki átlapozza a két világháború közötti évtizedek erdélyi sajtóját, különösen az Erdélyi Helikon és a Páztortúz című folyóiratokat, meggyőződhet arról, hogy valójában igen ritkán nyilatkozott meg aktuálpolitikai ügyekben, publicisztikája az irodalmi élet eseményeivel vagy a székely népélet krónikájával foglalkozott. Meglehető távolságot tartott a „napi politikától”, különösen akkor jelenthetjük ezt ki, ha összehasonlítjuk az erdélyi magyar íróközösségnek azokkal a képviselőivel, például Bánffy Miklóssal, Kós Károlylyal, Makkai Sándorral, Kuncz Aladárral, Tamási Áronnal, akik közéleti tevékenységük során is figyelemreméltó szerepet vállaltak, és természetesen megmaradtak az európai jellegű demokratikus eszmények (a reformkonzervativizmus, a liberalizmus, a népi radikalizmus) vonzáskörében. A helikoni íróközösség minden tagja (kivéve Nyirő József és Wass Albert a

második világháború idején) mindig következetesen képviselte ezeket az elveket és ideálokat – a magyar, a német és a román fasizmussal szemben is. Különösen a második világháború végső szakaszán, amidőn mindannyian igen radikális módon határolódtak el a nemzetiszocialista törekvésektől, sőt, tevőlegesen fordultak szembe a német nácikkal és a magyar nyilasokkal. Talán elegendő, ha Tamási Áron, Kós Károly vagy éppen Bánffy Miklós akkori megnyilvánulásaira hivatkozom.

Nyirő József írói pályája (és ennek korábbi, nem túl jelentékeny publicisztikai tevékenysége sem mondott ellent) egészen a háborús esztendőig megmaradt abban a körben, ahol fiatal íróként otthonra talált, tehát a helikonisták között, a transzilvánista eszmények szolgálatában. Szépirodalmi műveiben, így kivált *Isten igájában* című önéletrajzi regényében, maga is a megbékélésre és a kiegyezésre törekvő „erdélyi gondolat” szószólója volt. Ez a „gondolat” egyszerűen nem fért össze az antiszemizmussal (és természetesen a román nép vagy kultúra gyűlöletével sem). Nyirő szépirodalmi műveiben a szélsőjobboldali radikalizmusnak alig van nyoma, ellenkezőleg, fel lehet idézni műveiből olyan passzusokat, amelyek a minden emberre kiterjedő részvétnek (különben a keresztény tanítás értelmében kötelező) szellemiségét fejezik ki. Ezúttal csupán egyetlen regényepizódra, az *Uz Bence* egyik jelenetére hivatkozom. A regény hőse váratlanul elveszíti édesanyját, nincs miből eltemetnie, s végső elkeseredésében egy fejszével kiáll az országútra, hogy pénzt raboljon. Egy boldogtalan zsidó érkezik „báránybórszedő rossz szekeren”, Bence mindenre elszántan állítja meg, az öregember átadja kis vagyonát, Bence erre elszégyenli magát, visszaadja a pénzeszacskót, elpanaszolja bánatát. „Hirtelen – olvassuk – a legény szemeiből könnyek törnek elő, mint a megáradt patak, és az erdei lélettől durva, cserepezett, földszínű kezével elfödve arcát, visszanyújtotta a pénzt. – Tessék, tekintetős úr! Az öreg zsidó bámulva meredt rá. Izgatott kezéből a zacskó a szekér fenekére hullott. [...] A vén zsidóember megfogta a legény kezét, és lehúzta maga mellé a paragra. – Ül le, és mondd el szépen, miért akartál te engem kirabolni. – Hagyjon el, instállom – szabadkozott a legény -, eléggé szégyellem! – Éppen, mint az édesapádnak! – biztatta jószágon a zsidó. A legényt újra elöntötték az érzése. A belső elfogódottságtól alig hallszott a hangja. – Meghót édesanyám ma reggel... Azért... Nem volt egy krajcárom, mivel szemfedőt vegyek... Azért... Mivel temessem... Mégis édesanyám volt. Azért...” Talán megállapíthatom, hogy ez a néhány mondat nem egy elszánt és hivatásos antiszemita tollának nyomán született.

Nyirő József az „erdélyi gondolat” elkötelezett híve volt, emellett öntudatosan, mondhatnám: „programszerűen” székely népének szószólója, aki (Tamási Áron és mások mellett) igen eredményesen munkálkodott azon, hogy ez a szinte legendás, egyszersmind nehéz gondok között őrlődő (a dualista Magyarországon is mostoha sorsba taszított) népcsoport magasrendű irodalmi reprezentációt kapjon. A két világháború közötti korszakban igen nagy érdeklődés mutatkozott azok iránt a nemzet-karakterológiai elméletek iránt, amelyeket még a felvilágosodás, majd a romantika bölcséleti irodalma alapozott meg. A „nemzeti lélekkel” foglalkozó magyarországi és erdélyi irodalom is több kísérletet tett arra, hogy leírja a magyar, az erdélyi vagy éppen a székely szellemiség karakterét. Ezek az inkább esszéisztikus mint tudományos megalapozott írások nem voltak mentesek a romantikus nemzet-karakterológiák hagyományaitól, mindazonáltal hitelesnek tetsző megfigyeléseknek is hangot adtak. Valamely történetileg kialakult népcsoport „kollektív lelkiületét” kívánta ábrázolni a szépirodalom is, sőt az irodalom a maga érzéki szférájában az elméleteknél mindenképpen hitelesebb

eredményekhez jutott. A székely nép észjárásának és lelkületének karakterjegyeit is Tamási Áron és Nyirő József regényei és elbeszélései jelezték igazán.

A „székely lélekkel” kapcsolatos nézetek egyszersmind Szabó Dezső eszmevilágának kiugrázását tanúsítják. A húszas évek magyar fiatalságára és így az útjára induló erdélyi magyar irodalom ifjabb alkotó egyéniségeire is Szabó Dezső 1919-ben megjelent regénye, *Az elsodort falu* tette a legnagyobb irodalmi hatást. Ez alól a hatás alól csak azok vonhatták ki magukat, akik a polgári liberalizmus vagy a marxista ideológia elfogadása következtében eleve elutasították a Szabó Dezső által képviselt romantikus magyarságtudatot és mitikus parasztszemléletet. *Az elsodort falu* írója szerint a hatvanhetes kiegyezés után polgárosuló magyarság téves utat választott, midőn a „szabadversenyessé” kapitalizmusban és a szabadelvű politikai berendezkedésben kereste felemelkedésének lehetőségét. Az idegen eredetű polgárság, Szabó Dezső szerint, nem érvényesítette igazán a valódi nemzeti érdekeket, nem tudta tartani a magyarság történeti és kulturális hagyományait, s ezért a polgárosodás társadalmi és politikai válságot eredményezett, végül pedig nagyhatalmi érdekek szolgálatában vesztes háborúhoz és a történelmi ország feldarabolásához vezetett. Az elszenvedett veszteségeket, szerinte, csak úgy lehet jóvá tenni, a magyarság lelki épségét úgy lehet visszaszerezni, ha az ország és ennek vezetői a nemzet törzsénél, a magyar parasztságnál keresnek új életerőt, ami természetesen azt jelenti, hogy a magyarság nemzeti stratégiáját a parasztságra kell építeni. Ezt a gondolatkört fogadta el számos nemzedéktársához hasonlóan Nyirő József is, midőn a magára maradt, kisebbségi sorsba taszított és reménytelenül vergődő erdélyi magyarság fennmaradásának zálogát a székely falvak népében találta meg.

Szabó Dezső halállal bélyegzett, pusztuló népnek látta a magyarságot, és Nyirő, aki mint falusi lelkész, majd egyszerű molnár és szántóvető szerzett súlyos élettapasztalatokat, elfogadta ezt a sötét látomást. Nem egyedül a magára maradt erdélyi magyarság írói közül: Tompa László tragikus történelmi emlékeket ébresztő költészete, az a komor freskó, amelyet Bánffy Mikós *Erdélyi történet* című regénytrilógiája festett a régi Magyarország bukásának előzményeiről, vagy Dsida Jenő panaszos zsoltára, a *Psalmus hungaricus* személyes átéltséggel, egyszersmind nagy művészi erővel fejezte ki a magyarság szétszóródásának és esetleges végpusztulásának szorongató félelmét. Nyirő elbeszélései, különösen 1933-ban megjelent *Kopjafák* című kötetének írásai maguk is értelmetlenül elpusztult és halálba kergetett emberekéről szólnak. A huszonegy novellából álló ciklus minden darabja egy-egy balladába illő szerencsétlen emberi sorsot örökít meg.

Ezek a művek, ahogy Nyirő további szépirodalmi alkotásai ugyanakkor következetesen igazodtak a hagyományos „kisebbségi humanizmusnak” azokhoz a normáihoz, amelyeket a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom képviselt. Ezekben az írásokban: regényekben és elbeszélésekben nem lehet megtalálni sem az antiszemitizmus, sem a románellenesség indulatait, ám bár az kétségtelen, hogy a bukaresti politikának a Székelyföld népével szemben táplált ellenszenvé, a magyar nyelvhasználatot (vagy a történelmi székely jelképek használatát) korlátozó intézkedései nyomán időnként hangot adott a románságot kárhóztató indulatainak, mindennekelőtt a nagyromán politikát (tehát nem a román népet) ítélve el. (Ebben a tekintetben Tamási Áron, Daday Loránt, azaz Székely Mózes, Bözödi György és mások is hangot adtak a nagyromán térhódítás és a székely nép háttérbe szorítása miatt érzett felháborodásuknak.)

Először talán *Néma küzdelem* című 1944-ben közre adott regényében lehetett érzékeltetni bizonyos nemzeti sérelmekről fűtött nagyfokú elégedetlenséget. Ebben a különben nagyszabású és igen jelentékeny, az én megítélésem szerint szépirodalmi tekintetben is kiváló művében az erdélyi Mezőség (a Kolozsvár és Szászrégen közé eső vidék) elrománosodásának-elrománosításának szomorú történetével vetett számot. Azzal a folyamattal, amelyet jóval korábban: még 1907-ben Bethlen István, a későbbi miniszterelnök *A Mezőség és az erdélyi magyarság* című politikai-szociológiai munkája tárt fel, és amelyet (még Nyirő előtt) Makkai Sándor *Holttenger* című regénye, vele nagyjából egyidőben Wass Albert két (eredetileg trilógiának szánt) regénye: a *Mire a fák megnőnek*, illetve *A kastély árnyékában* mutatott be. Később ugyanezt az egykor virágzó, majd etnikai jellegében elsorvadó-átalakuló régiót mutatta be Sütő András nagyhírű regénye, az *Anyám könnyű álmot ígér*. Nyirő regényének „hőse” egy erdélyi magyar szórványtelepülés, azaz ennek lakói, akik hiába szeretnének földhöz jutni, helyettük bukaresti tőkével működő román bankok közvetítésével a parasztok szerzik meg a felparcellázott grófi birtokot. A regénytörténet a tizenkilencedik század második felének súlyos társadalompolitikai mulasztását eleveníti fel, minthogy a magyar földbirtokosok és politikusok szűklátókörűsége következtében az erdélyi föld fokozatosan román kézbe került, és ezáltal az erdélyi román térnyerés eszköze lett. Holott már akkor többen (például az imént említett Bethlen István vagy a kolozsvári Ellenzék című lap neves szerkesztője: Bartha Miklós figyelmeztetett arra, hogy az erdélyi földbirtok román kézre juttatása magyar nemzeti tragédia okozója lehet).

Ez utóbbi regény is mutatja, hogy Nyirő József mind nagyobb elkeseredéssel figyelte az erdélyi magyarság gazdasági és politikai erejének hanyatlását. A harmincas évek bukaresti politikája ekkor már szakított azokkal a liberális elvekkkel, amelyeket elsősorban a francia orientáció hatására korábban elfogadott, fokozódó erőszakkal csapott le a kisebbségi intézményekre, s mind nagyobb türelmetlenséggel fogott hozzá az erdélyi magyarság nemzeti tudatának megtöréséhez, a magyar tömegek erőszakos beolvasztásához. Ebben a súlyos helyzetben Nyirő – az erdélyi magyar szellemi élet döntő többségéhez hasonlóan – nem látott más utat, mint az anyaországhoz való visszatérést, a területi revíziót. Mindezek miatt 1940 őszén felszabadítóként üdvözölte a „második bécsi döntés” következményeként Észak-Erdélybe és a Székelyföldre bevonuló magyar honvédséget, a visszatérő magyar közigazgatást. A két évtizedes kisebbségi élet egyéni és közösségi megpróbáltatásait mutatta be ekkoriban írott műveiben: *Halhatatlan élet* című regényében és *Az elszántak* című elbeszéléskötetében. Ez a kötet nem hozott igazán új hangot, a régi balladás történeteket mesélte tovább, talán csak a politikai aktualizálás volt elevenebb, nyilván annak következtében, hogy az írónak nem kellett számolnia a román cenzúra megtorlásával.

A magyar államhatalom helyreállítása után tagja lett annak az erdélyi képviselőcsoportnak, amelyet Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére a visszatért erdélyi területek politikai és kulturális életének kiválóságai közül hívott be az országgyűlés. A budapesti országgyűlésben többnyire kulturális, valamint „nemzetnevelési” kérdésekben nyilvánított véleményyt. A parlamenti napló tanúsága szerint az 1942. november 20-i ülésen például a következőket fejtette ki: „Nemzetnevelési sorskérdéseink a nemzet értékességének, végzett munkájának és áldozatainak megbecsülésétől, erejének és életfeltételeinek teljes jogú és valószínűs érvényesítésétől függenek. Megvalósulásukat egészséges közszellemmel érhetjük el. Ebbe bele kell tartoznia minden magyarnak. El kell tűnnie köztünk minden válaszfalnak, legyen az

társadalmi, vallási vagy egyéb különbség, ami magyart a magyartól elválaszthat.” Hivatkozott „az erdélyi magyar nemzetlélekre, amely a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarságnak erőt adott a megpróbáltatások elviselésére.” Ezek a gondolatok alig különböznek a korábbi transzilvánista nézetektől, a „nemzetvédelem” és ezzel együtt a paraszti érdekek védelme, illetve a „nemzetegyesítés” követelménye az „erdélyi gondolatnak” is szerves következménye volt.

Nyirő József időközben Budapestre költözött, még korábban tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, levelező tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, s megkapta a korszak egyik leg-rangosabb kulturális kitüntetését: a Corvin-koszorút. Sajnálatosan szerepet vállalt a politikai életben is, holott nem volt politikus „alkat”, nem is igen tudott tájékozódni az akkori politikai viszonyok között. S minthogy meggyőződése szerint az erdélyi magyarság biztonsága csak a magyar állami főhatalom alatt volt elképzelhető, és a magyar impériumot csak a német szövetségben vívott háború győzelmes befejezése tarthatta fenn, mind közelebb került a jobboldali kurzushoz és a háborús politikához. Életének nagy tévedése és vétke volt, hogy szakítva írói indulásának plebejus demokratizmusával, a jobboldali sajtó állandó cikkírója lett, mi több, elvállalta a Magyar Erő című lap szerkesztését, amelyet különben a Kállay Miklós-féle kormány hozott létre, valójában azért, hogy ellensúlyt képezzen a Rajniss Ferenc által szerkesztett szélsőjobboldali (és német zsoldban álló) Magyar Futár című képeslappal szemben. A háborús propaganda azonban a Nyirő által szerkesztett lapra is rányomta bélyegét, igaz, maga a szerkesztő csak ritkán fejtette ki véleményét. 1944 őszén részt vett a soproni nyilas országgyűlés tevékenységében, igaz, ebben a testületben nem volt mindenki nyilas, mint ahogy (néhány mostanában elhangzott kijelentéssel ellentétben) Nyirő sem volt tagja a nyilas pártnak. 1945 márciusában képviselőtársaival együtt Németországba menekült, a kelet-bajorországi Wollabergbe, majd Waldkirchenbe került, s egy menekülttábor lakója lett. Üdvösebb lett volna, ha azt az utat követi, amelyet régi helikonista barátai: Tamási Áron, Tompa László, Áprily Lajos vagy éppen Bánffy Miklós, akik mindig meg tudták védeni magukat a szélsőséges politikai kurzusok kihívásaival szemben. A háború utáni zűrzavarban és teljes tájékozatlanságban Nyirő József nyugtalanul nézett sorsa elé, ezen kívül aggodalommal gondolt odahaza maradt családtagjaira, barátaira. Az első menekültek izgalma között teltek, s nyugalmat csak az hozott, amidőn Vaszary János biztatására 1950 tavaszán Madridban telepedett le, s a spanyol rádió magyar adásának munkatársaként talált megélhetést. Emellett részt vett az emigrációs irodalmi élet megszervezésében, alapító elnöke volt a müncheni Magyar Kulturális Szövetségnek, később a clevelandi Kossuth Lajos Könyvkiadónak.

Három önálló könyvet is megjelentetett, s több írása napvilágot látott az emigráció első folyóirataiban, elsősorban a párizsi *Ahogy lehet* hasábjain. *Íme, az emberek* című regényében menekülésének történetét és a menekülttábor életét beszélte el, megrázó szavakkal festve le a hontalanoknak azt a seregét, amely vajmi kicsiny reménnyel készült otthont találni az emigrációban. *A zöld csillag* című regénye ugyancsak a menekülttáborban játszódik, a történet középpontjában egy „léleklátó” alakjával, aki titokzatos képességei folytán ismeri a múltat és a jövőt. A regényt a kiábrándultság fájdalma szövi át, az író egyetlen vigasza az a remény, hogy a természetfölötti lét majd orvosolni fogja az e világi szenvedéseket, családásokat. Ezekben az esztendőkhöz született két drámai kísérlete is: *A Megfeszített* című filmdráma, amely Jézus passiójának történetét eleveníti fel, és *A próféta* című misztériumjáték, amely Keresztelő Szent János alakját mutatja be. Később az emigrációs könyvkiadás jóvoltá-

ból, általában az Amerikában megjelenő *Katolikus Magyarok Vasárnapja* című hetilap gondozásában több régebbi könyve is megjelent. Kései műveiben, ahogy korábbi, Erdélyben írott szépirodalmi munkáiban, valójában alig van nyoma a szélsőjobboldali ideológiának, ezek a művek egyáltalán nem mutatják azt, hogy az író türelmetlen és harcias jobboldaliként fejezte volna be életét. Szomorú mégis, hogy élete végső éveiben nem talált alkalmat arra, hogy önkritikus módon vessen számot a háború idején vállalt szerepével és korábbi nyilatkozataival.

Nyirő József sohasem tért haza száműzetéséből, 1953. október 16-án Madridban érte a halál, egy gyors lefolyású tüdőrák végzett vele. Élete végén, amelyet a spanyol királyok nevezetes temetkezési helye, az escoriali kolostor lábánál, egy kis házban töltött, mint mondják, már csak Erdély sorsával foglalkozott. Utolsó, hosszú időn át kéziratban maradt művét is annak a „Metamorphosis Transilvaniae”-nak szentelte, amely a második világháború végeztével ismét felforgatta szülőföldjének társadalmát és emberi életét. Ez a munkája *Mi az igazság Erdély esetében?* címmel 1960-ban Clevelandban került sajtó alá. Az emigrációban megjelent könyvei nem jutottak el Magyarországra, magának az írónak az emléke és életműve is hosszú évtizedekig tilalom alá került. Könyvei 1944 óta nem jelentek meg idehaza, az irodalomtörténeti kézikönyvek és lexikonok pedig sommásan ítélték el munkásságát, holott politikai pályájának és publicisztikai tevékenységének egyetlen rövidebb – második világháborús – szakaszát leszámítva, több évtizedes írói működése valójában a humánus eszmények szolgálatában állt.

Igaz, néhány esetben akadtak méltányosabb megítélések is, így Béládi Miklós rövid portréja, amely *A magyar irodalom története* című „akadémiai kézikönyv” 1966-ban megjelent hatodik kötetében látott napvilágot. Ennek a portrénak az írója alighanem Nyirő József írói tehetségének és munkásságának lényeges vonásait rajzolta meg, midőn a következőkre figyelmeztetett: „Van érzéke a nagysághoz és a szépséghez: a nép sorsára akar fölfigyeltetni, századokat láttatni, de a természet észrevétlenül tűnő neszezéseiben elillanó szépséget is meg akarja örökíteni. Ám ritkán kínál zavartalan élményt. Hangja minduntalan hamisat fog, mert harsogóvá válik vagy túldíszítetté édesedik. Az arányokról nem voltak világos fogalmai, rendszertelenül írt, ötleteknek és megszokott fordulatoknak engedelmeskedett. Legjobbak azok az írásai, amikor nem »nagyot« és »szépet« akar mondani, hanem cicomázás nélkül mesél vagy állapotot, hangulatot keresetlen eszközökkel rajzol.”

Nyirő József irodalomtörténeti (és olvasói) befogadása igazából természetesnek tetszett a rendszerváltás utáni évtizedben – Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Újratemetése (pontosabban ennek balul végződő kísérlete) alkalmával talán meg kellett volna maradni ennek az irodalomtörténeti és olvasói befogadásnak a keretei között. A korábbi (általam imént említett) tapasztalatok azt mutatták, hogy ebben az esetben a román hivatalosság sem tudott volna ország-világra szóló botrányt kelteni az író újratemetése körül. Az a fájdalmas sejtésem, hogy ennek a botrányos (a korábban már szép eredményeket produkáló magyar-román kapcsolatoknak igen sokat ártó) erőpróbának a stratégiáját nem Nyirő József írói sorsa, életműve és ennek megítélése határozták meg, hanem nyers politikai érdekek. Nyirőről, az íróról itt már szó sem esett. Véleményem szerint meg lehetett volna rendezni egy méltó temetést Székelyudvarhelyen (hasonlóképpen a korábbi székelyzsombori szoborállításához), igaz, akkor nem a hatalmi játékok kerültek volna az események középpontjába, hanem az irodalom és a kegyelet. E két utóbbi lett ennek a szomorú tragédiának (tragikomédiának) a vesztese.